

ХОРАЗМДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

*Самандарова Сайёра, Урганч инновацион университети
доценти, филология фанлари номзоди*

ORGANISATION OF JADID SCHOOLS IN KHOREZM

*Samandarova Sayyora, Associate Professor of the Department of
Social and Humanities and Languages, Candidate of Philosophy,
Urganch Innovation University*

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЖАДИДСКИХ ШКОЛ В ХОРЕЗМЕ

*Самандарова Сайёра, доцент Ургенчского инновационного
университета, кандидат филологических наук*

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразмда жадид мактабларининг ташкил қилиниси, ташкилотчилар, уларнинг фаолияти таҳлил этилган. Бу борадаги ноаниқликларга тарихий фактлар асосида аниқлик киритилади.

Калит сўзлар: жадид, рус-тузем, мактаб, таълим, педагогика, Крим, Хива, Янги Урганч, дарслик, газета.

Abstract: This article analyses the organisation of Jadid schools in Khorezm, the organisers, their activities. Uncertainties in this direction will be clarified on the basis of historical facts.

Keywords: jadid, Russian language, school, education, pedagogy, Crimea, Khiva, New Urgench, textbook, newspaper.

Аннотация: В данной статье проанализированы организация джадидских школ в Хорезме, организаторы, их деятельность. Неопределенности в этом направлении будут уточняться на основе исторических фактов.

Ключевые слова: джадид, русский язык, школа, образование, педагогика, Крым, Хива, Новый Ургенч, учебник, газета.

КИРИШ. Инсоннинг камолотга этишишида оиласдаги тарбиянинг, маҳалла, жамиятдаги муҳитнинг ва табиийки, мактабнинг роли каттадир. Шу боисдан ҳам миллатнинг маънан баркамоллигини, Ватаннинг тараққиётини мақсад қилган жамиятларда таълимга катта эътибор берилган ва бу жараёнда доимо янгиликлар татбиқ этилган.

1884 йилда Кримда таълим соҳасидаги янгилик сифатида бошланган жадид мактаблари ўз даврининг энг тараққиётарварлик намунаси тарзида туркий мусулмон халқлари орасида тезда амалиётга жорий қилинди. Жадид мактаблари, педагоглари ва ушбу мактаблар учун ёзилган

дарсликлар ҳам яратилди. Айнан Хоразмда ҳам жадид мактаблари 1898 йилда илк бора ташкил этилади ва бу жараён қадимий воҳадаги ўзгаришларни бошлаб беради. Мактабдан бошланган ислоҳот бутун жамиятни қамраб олади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Мавзуни ёритишида асосан Исмоил Гаспралининг асарлари, жадидшунос профессор Бегали Қосимов, Зайнобиддин Абдурашидов монографиялари, шунингдек “Таржимон” газетасининг 1883 йилдан то 1916 йилгача бўлган сонлари ёритилган библиографиядан фойдаланилди. Ушбу манбаларни бир-бирига

[https://orcid.org/0009-0000-
2632-5338](https://orcid.org/0009-0000-2632-5338)

e-mail:
sayyorasamandarova68@mail.com

таққослаган ҳолда, қолаверса тарихий жараёнлардан келиб чиқиб хаққоний, холис хуласаларга келинди.

МУХОКАМА. Жадид мактаби дея аталадиган ва ўша даврдаги туркий мусулмон халқлар ҳаётида тамаддун томон бошланган таълим тизимиға Исмоил Гаспрали 1884 йилда асос солған эди. Бу ҳақда у “Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош“ асарида “...1884 санаси Боқчасаройда бир мактабни усули жадидга қўймиш эдим, самараси умидимдан зиёда ўлди. Бир қоч (қанча) мактаблар усулимни қабул ила ислоҳ ўлдилар. Соир (кўп) вилоятлардан усул кўрмия (кўрмакка) келуб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарафдан ики юздан мутажовуз (ортиқ) мактаблар усулими қабул этдилар. Ота-бобо кунлариндан қолмиш миллий мактабларни ислоҳ этмак усули жадид демакдир”, дея ёзганди [1].

Шу тариқа Кримдан бошланган янгича усулдаги таълим тизими тез орада туркий мусулмон халқлар орасида тарқалди. Таълимда ана шундай жараёнлар кетаётган вазиятда Кримдан бошланган янги усул мактаби Хоразмда ҳам юзага келди ва бу табиий эҳтиёж эди. Негаки, тараққиёт сари қўйиладиган дадил, дастлабки қадамлар таълимдан, мактабдан бошланишини бу даврга келиб илғор фикрли Хоразмлик тараққийпарварлар англаб етишганди.

Шу боис ҳам Хоразмда жадид мактаблари айнан ўша даврдаги ҳукмдор Ферузхон (1844-1910), валиахд Асфандиёр (1872-1918) ва бош вазир Исломхўжа (1872-1913), сарой амалдори Мамат маҳрамларнинг ташабbusлари ва маблағлари асосида ташкил этила бошлаган.

Педагогика фанлари доктори Улуғбек Долимов 2008 йилда ёқлаган “Жадид мактаблари: уларда она тили ва адабиёти ўқитишнинг илмий-назарий ҳамда амалий асослари” мавзусидаги диссертацияси авторефератида” 1891 йилдаёқ улуғ мутафаккир Комил Хоразмий ташабbusи билан Урганчда биринчи усули жадид мактаби очилди. Ушбу мактаб халқ ўртасида катта эътибор қозонди, унда дастлаб 25 ўқувчи таълим олди. Диний илмлар билан бир қаторда жуғрофия, тарих, ҳисоб каби аниқ фанлар ҳамда рус тили ўқув предмети сифатида ўқитилди. Қозондан маҳсус ўқитувчи чақирилиб, дарс жадвали тузилди, ҳар

бир дарс 50 минут бўлиб, 10 минутлик танаффус жорий қилинди. Бу мактабни ҳатто Мухаммад Раҳимхон Феруз келиб кўрди, ўғли Асфандиёрни шу мактабга ўқишига берди, мактабнинг керакли жиҳозлари, ўқув қуроллари учун давлат хазинасидан маблағ ажратди”[2].

Бизнингча, Улуғбек Долимов қайд этган сана 1891 йил эмас, 1898 йил эканлиги аниқ. Негаки “Таржимон” газетасининг 1891 йилдаги сонларида Исмоил Гаспрали Хоразмда жадид мактаблари ташкил этилгани ҳақида бирон хабар чоп этмаган. Негаки Исмоил Гаспрали нафакат Хоразм, балки Ўрта Осиё, туркий мусулмон халқлар яшайдиган худудлардаги барча жараёнларни, хусусан таълим соҳасини, жадид мактабларининг ташкил этилиши, улардаги воқеиликларга эътибор қаратиб борган.

Яъни, “Таржимон” газетасининг 1883 йилдан 1916 йилгача бўлган сонларида Хоразмга оид 158 та мақола нашр этилган ва шу давр оралиғида воҳада неки жараён бўлса ёритиб борилган. Чунки Хоразмдаги жадид мактаби ўқитувчиларидан Рамазон Сайдашев,Fafur Усмонийлар Хивадан Кримга телеграф, почта орқали хабар, мақолаларни юбориб туришганди.

Агар профессор Улуғбек Долимов ёзганидек, Комил Хоразмий жадид мактабини 1891 йилда ташкил этганида, бунга ўз вақтида “Таржимон” нашри эътибор қаратарди ва Исмоил Гаспрали буни хушнудлик билан қўллаб-куватларди.

Бизнингча, профессор Улуғбек Долимов таъкидлаган Янги Урганчдаги мактаб 1891 йилда эмас, 1898 йилда ташкил қилинган. Бунга асос сифатида “Таржимон” газетасида Исмоил Гаспрали бу воқеани ёритганини келтиришимиз мумкин.

Бу таълим соҳасидаги тарихий воқеа – Ферузхон ҳайриҳоҳлиги, ижозати билан Оренбурглик икки педагогнинг Хоразмга келиб мактаб ташкил этишидир. Профессор Зайнобиддин Абдирашидовнинг тадқиқотига кўра, “1898 йили Хивада Оренбургли Мухаммад Вафо ва мулло Абдураҳмон афандилар томонидан усули савтия мактаби очилди. Лекин бир ой давом этган фаолиятидан кейин “таассубнинг зиёда ўлдигини англайиб, Урганч шаҳрина кетдилар ва у ерда усули савтия мактаби кушод этдилар”. Яъни, “Таржимон” газетасининг 1898 йилдаги сонларига асосланган

ҳолда, пойтахт Хивада 1898 йилдаги биринчи жадид мактабига асос солинганини айтишимиз мумкин. Аммо маҳаллий аҳолининг янгиликка кўниши қийин бўлади ва Янги Урганч шаҳрида икки педагог ўз фаолиятини йўлга кўйишади. Шу тарзда Хоразмда биринчи жадид мактаби 1898 йилда Хивада ташкил қилинган ва сўнгра Янги Урганчда ўз фаолиятини давом эттирган.

Иккинчи жадид мактаби эса, хоннинг тараққийпарвар амалдори Мамат маҳрам томонидан Дешонқалъадаги уйида 1905 йилда ташкил этилади. Ўша йили Мамат маҳрамдан сўнг бош вазир Исломхўжа ҳам учинчи жадид мактабига асос солади. Хивада дастлаб ташкил этилган усули савтия таълим масканлари “Мактаби Маҳрамия” (Мамат Маҳрамнинг мактаби), “Мактаби жадид” (Исломхўжанинг маблағига барпо этилган) дей номланган.

Хивадаги икки ва Янги Урганчдаги битта жадид мактаблари педагогларининг юқори савиядаги билим беришлари, ўқитиш услуби, дарс жараёнлари аҳоли томонидан яхши кутиб олинади. Негаки, фарзандларини усули савтия асосида ўқитиш, бошқа мактабларга қараганда самарадорлигини кўрсатганди. Натижада аҳолида бўлган талаб боис 1907 йилда валиаҳд Асфандиёрнинг ўзи ҳам Хивадаги учинчи, Хоразмдаги тўртинчи жадид мактабини ташкил килади.

1907 йил 30 марта “Таржимон” газетаси Асфандиёрнинг “Хива валиаҳди усули савтия мактаби очдириш учун Барудий мадрасасини тамомлаган икки муаллимни чакирирди, 25 февралда келдилар, келишлари билан мактабда дарс бошлаганлари ҳақидаги хабари”ни ҳам чоп қилган. Шу тариқа Қозон шаҳридаги Олимжон Барудий мадрасасини битирган икки нафар педагог Хивада 1907 йилдан ўз фаолиятини бошлайди.

НАТИЖА. Ҳукмдор Ферузхон жамиятдаги барча соҳаларга нисбатан талабчан, қолаверса ўзи хайриҳоҳлик билан ижозат берган мактабларидаги жараённи кузатиб бораётганди. Шу боис уни жадид мактабларининг келажаги, ўқитувчиларнинг билим бериши, ўқувчиларнинг таълим олиши қизиқтирганидан имтиҳонга эътибор қаратади. “Натижада 1907 йилнинг 28 майида Асфандиёр ва Исломхўжа, 31 май куни қозикалон, мударрис, охунлар иштирокидаги

имтиҳон ҳайъати ўқувчиларни синовдан ўтиришади. Янги Хивадаги дастлабки иккала мактабнинг 113 нафар талабаси ҳайъатга имтиҳон топширади ва ҳайратланарлиси, ҳаммаси аъло баҳо олишади. Имтиҳон натижасидан руҳланган валиаҳд Асфандиёр, бош вазир Исломхўжа ва Қозикалон Салимохунлар ўзаро маслаҳатлашиб Қозон шаҳридан ушбу мактаблар учун яна иккита ўқитувчи таклиф қилишга қарор қилишади. Шу билан бирга Хоразмда жадид мактабларини кўпайтириш, ўқув жиҳозлари, адабиётлари билан таъминлаш, улардаги таълим сифатини назорат қилиш учун Рамазон Муҳаммад Каримзодани мактаблар нозири қилиб тайинлашади. Янги жадид педагоги Рамазон Каримзодага юклangan вазифа “Хива, Янги Урганч шаҳарларидан бошқа худудларда ҳам усули савтия масканларини ташкил этиши эди”[3].

Табиийки, Хоразмдаги таълим, умуман жадидчилик бўйича жараёнлар Исломил Гаспрали учун кувончли эди. Негаки, бошқа худудларда тўскинликларга учраган мактаблар, жадидлар фаолияти Хоразмда истиқболли ҳолатда шакланаётганди. Шу туфайли у Кримдан бошланган жадид мактабларининг Хоразмда ташкил этилишини “Таржимон” газетасида доимо ёритиб, кўллаб-куватлаб турган. 1908 йил 18 январида “Таржимон” газетасида “Хивада усули жадида мактаблари” номли мақола ёзган ва ундағи маълумотга кўра, “1898 йил декабрда Оренбургдан Муҳаммад Рифо Карвонбоши билан муаллим Абдураҳмон афанди Хивага келди ва бир ой турди. Таассуб кучлилигидан Урганчга кетди ва усули савтия мактаби очиб, 1 йил бола ўқитди, вафот этди. Кейинроқ Муҳаммад Маҳрам очган мактаб ҳалқ тарафидан яхши қабул қилинди ва ҳалқ 1907 йили валиаҳдга мурожаат қилди. Яна Муҳаммад Рифо Карвонбоши воситасида Қозондан икки муаллим келтириди, мактаби маҳрамий ва мактаби жадидага муаллим қилиб тайинланди, бу мактабларга нозир тайинланди, май ойида имтиҳонлар бўлди. Валиаҳд буларни кўриб Қозондан бир муаллим чақириб яна бир мактаб очди, келаётган май ойида рушдия мактаби очилади. Унинг соҳиби вазирлардан Исломхўжа, муаллими Аҳмад Нуриддин” (“Таржимон”, “Валиаҳднинг маорифпарварлиги тарихга битилади”).

Шу каби Ислом Гаспрали 1908 йилнинг 4 апрелида яна “Таржимон” газетасида мақола чоп қилган ва унга кўра, “Ўтган йил Хива хони Қозондан икки муаллим чақириб 2 усули жадид мактаблари очган, муаллимлар Юсуф ва Ҳусайн афанди, 4-5 ой ўтгач имтиҳонлар бўлди, Ҳусайн афандининг мактаби яхши натижалар кўрсата олмади, уни ишдан бўшатди, янгидан Қозондан 3 муаллим чақирилди, улар ишга жиддий киришдилар”.

Шу тарзда Ислом Гаспрали Хоразмда жадидлар кўпаяётгани, уларни бевосита ҳукмдор, валиахд ва Исломхўжа сингари тараққийпарварлар қўллаб-кувватлаётганини эътироф этган холда, “Таржимон” газетасининг 1909 йилги №40 сонида “Мактабларнинг очилиши, кўпайиши лозим. Боқчасаройдан олинган дарс китоблари, Қозондан чақирилган муаллимлар Хивага энди тўғри келмайди, ярашмайди. Энди Хиванинг ўзидан муаллимлар етиштиromoқ керак ва Хивада чоп этиладиган алифболарни яратмоқ керак. Бунда ҳам ҳеч бир кимса зарар кўрмайди”, дея стратегик вазифани кўяди.

Ана шу маълумотлардан маълум бўладики, Хоразмда жадид мактаблари очиш 1898 йилдан бошланган ва XX аср бошларига келиб нафақат Хива ва Янги Урганч, балки Гурлан, Кўнғирот, Хўжайли, Тўрткўл шаҳарларида ҳам янги усулдаги жадид мактаблари ташкил қилинган ва унинг битирувчилари орасидан вақт ўтиб Хоразмдаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашган Бекжон Раҳмон, Низомиддинохун, Иноятохун, Жуманиёз Оллакулиев, Иброҳим Оллакулиев, Курбон Берегин, Карим Болтаев, Раҳмат Мажидий, Марям Султонмуродова сингари XX аср бошларидан то 1937 йилларгача фаол бўлган кўплаб намояндалар етишиб чиқди.

Вақт ўтиб Хива, Янги Урганчдан бошқа худудларда ҳам жадид мактаблари ташкил этила бошланди. Ҳусусан, 1910-1911 ўкув йилида Гурланда Хивадаги машхур маърифатпарвар Ҳусайн Кўшаевнинг ёрдами билан илк жадид мактаби ташкил қилинади. Ушбу мактабнинг биритирувчилари орасида кейинчалик Германияда ўқиб қайтган Олимжон Қодирий ҳам бўлганди. 1915 йилда эса Гурланлик Саид Махсумбойнинг уйида татар ўқитувчиси Хорис Арслонов ҳам худуддаги иккинчи жадид

мактабини очади. Кейинчалик, Хорис Арслоновнинг янги усул-жадид мактаби гурланлик Эриммат Латипов, Ўрозмат Заргаровларнинг уйига кўчирилади. Яъни шу тарзда Гурланда жадид мактаблари сони аҳолининг талаби боис кўпая бошлаганди. Шу сингари Хонқа ҳокими Муҳаммад Аминаддиновнинг ҳомийлиги билан ҳам 1911 йилда жадид мактаби ташкил этилганди.

Тарихдан маълумки, 1913 йил августида бош вазир Исломхўжага сунқасд қилинади ва ислоҳотчи вафот этади. Шу муносабат билан Ислом Гаспрали бош вазирнинг сурати билан бирга у ҳақда катта мақола чоп этади. Мақолада Гаспрали “Исломхўжа хонликда замонга кўра илм ва маърифат тарқатишини ҳар нарсадан устун кўриб, Хивага русча ва татарча муаллимлар олиб келган ва бир қанча усули жадида мактаблари очдириган эди. Ўз маблағи ҳисобидан бир мактаб қурдирди”[4], дея ислоҳотчининг ўзи билан хайриҳо бўлганини таъкидлаб ўтганди.

Гарчи бош вазир Исломхўжа вафот этгани билан, унинг тараққийпарварлик фоялари Хоразмда унинг жадид издошлари томонидан давом эттирилаверади. Ҳусусан, таълим соҳасида ҳам жадидлар яна кўплаб жадид мактабларини ташкил этиш, дарслик, кўлланмалар билан таъминлаш бўйича сайти ҳаракатларини давом эттираверишади.

ХУЛОСА. Шу тариқа 1898 йилда Хивада биринчи жадид мактабига асос солинган бўлса, вақт ўтиб ҳукмдор, амалдорлар ва бошқа соҳадаги тараққийпарварларнинг қўллаб-кувватлаши билан мактаблар сони кўпая бошлади. Қисқа вақт ичida Хива, Янги Урганч шаҳарларидан ташқари бошқа бекликларда ҳам жадид мактаблари сони ташкил этилади. Агарки 15 йиллик даврни, яъни жадид мактабларининг ташкил этилиш, шаклланиш даврини оладиган бўлсак, бу вақт оралиғида 25 та жадид мактаби фаолият олиб борганини кўриш мумкин. Яъни, рус-тузем, эски мактабларнинг рақобатига бардош берган, улардан таълим сифати юксалган ва кенг оммани жалб қилган холда жадид мактаблари жамиятда ўз ўрнини топди. Вақт ўтиб унинг Бекжон Раҳмон сингари ўкувчилари Истанбул, Олимжон Қодирий, Марям Султонмуродова сингари битирувчилари эса Германияда, яна кўплари Москва, Қозон, Тошкент шаҳарларида таҳсил олиш даражасига

эришдилар. Табиийки, бу кўрсаткичлар, ушбу ва шу сингари жадид мактаблари ўқувчиликнинг кейинги даврда республикага таниқли олим, ижодкор, раҳбар кадрлар бўлиб етишгани, мактаб ташкилотчиларининг орзулари амалга ошганини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. И.Гаспрали. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь, 1898 йил, 4-бет.
2. У.Долимов. Жадид мактаблари: уларда она тили ва адабиёти ўқитишнинг илмий-назарий ҳамда амалий асослари. Тошкент, 2008 йил. Автореферат, 24-бет.
3. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилиги, ислоҳотлар, таълим ва адабиёт. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2024 йил, 36-бет.
4. И.Гаспрали. // Таржимон газетаси. Марҳум Сайид Исломхўжа мақоласи. 1913 йил №187.
5. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадид намояндлари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2024 йил, 48-бет.
6. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Бобоохун Салимов – жадид, давлат арбоби ва шоир. Milleniumus print нашриёти, Урганч, 2024 йил, 98-бет.
7. Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2024 йил, 180-бет.
8. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Хоразм жадидларининг мустамлакачилик даврларида қатағон қилиниши. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2025 йил, 120-бет.

